

ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐՈՒՄ

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Ն.Բ

Միջնադարում, հատկապես XVII դարում, Ղրիմը հայ գրավոր մշակույթի զարգացման և տարածման կենտրոններից մեկն է եղել, որտեղ ստեղծվել ու գրվել են բազմաթիվ երկեր, ընդօրինակվել են ձեռագրեր, կառուցվել են վանքեր:

Նախ նշենք, որ դրիմահայերի պատմության, գրավոր մշակույթի հարցերը պարզաբանելու ուղղությամբ բանասիրությունը զգալի արդյունքներ ունի: Նկատի ունենք, հայ ուսումնասիրողներից բացի¹, հատկապես Յարոսլավ Դաշկևիչի մեծարժեք աշխատությունները: Անվանի գիտնականն իր «Армянские колонии на Украине в источниках и литературе 15-19 веков» աշխատության մեջ, ի մասնավորի, քննության նյութ է դարձրել Ղրիմի, ինչպես ինքն է նշում՝ «ճանապարհորդների և քաղաքական գործիչների հուշագրությունները, աշխարհագրական-տեղագրական նկարագրությունները, պատմական երկերը, կրոնական և ուխտավորական գործերը, դիվանագետ դեսպանների և եկեղեցական գործիչների երկարաշունչ հաշվետվությունները»²:

Յ. Դաշկևիչի օգտագործած աղբյուրների մեջ չեն ներառվել գրական ստեղծագործությունները: Թեև անվանի գիտնականը ուրիշ առիթով ինքն էլ նշում է, որ Ուկրաինայի հայկական գաղութին վերաբերող XV-XVII դարերի գրականության ուսումնասիրությունը նույնպես կարող է վերածվել մի կողմից՝ առաջնային նշանակության աղբյուրների տեսության, մյուս կողմից՝ Ուկրաինայում հայկական գաղութի անցյալի քննության:

Ինչո՞վ է առանձնանում XVII դարը, պատմագիտական ու գեղարվեստական ի՞նչ արժեք են ներկայացնում այդ ժամանակաշրջանում Ղրիմում

¹ **Քուչներեան Բ.**, Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմի հայոց, Վենետիկ, 1895, **Պարսամյան Վ.**, Ղրիմի հայերի մասնակցությունը Դավիթ Բեկի ապստամբությանը, Ե., 1972, **Միքայելյան Վ.**, Ղրիմահայ գաղութը Արևելք-Արևմուտք հարաբերությունների ոլորտում (13-18-րդ դդ.), Ե., 2001 և այլն:

² **Дашкевич Я.Р.** Армянские колонии на Украине в источниках и литературе 15-19 веков, Е., 1962, с. 11.

ստեղծված հայերեն երկերը: Այս հարցադրումը երկու հիմնական պատասխան ունի:

Նախ՝ միջնադարում Ղրիմում առկա էր հոծ հայ համայնք: Դեռևս XV դարի վերջին, համաձայն ոչ հայկական աղբյուրների տվյալների, հայերը Ղրիմի բնակչության մոտ 1/3-ն էին, այնտեղ ունեին 30-ից ավելի եկեղեցիներ, որոշ ժամանակ հայերը թաթարներից հետո եղել են քանակով երկրորդը³: «Չնայելով բազմաբնույթ սահմանափակումների դեմ մղած կատաղի պայքարին՝ Ղրիմի հայկական գաղութները XV դարի առաջին կեսերից մինչև XVII դարը տնտեսական և մշակութային վերելք են ապրել», - գրում է Յ. Դաշկևիչը⁴: Միայն XVII դարի կեսերին Կաֆա քաղաքի 70 հազար բնակչից 46 հազարը հայեր էին: Թվային այդ հարաբերակցությունը տարբեր կերպ նկատելի է եղել ընդհուպ 1778 թվականը, երբ ռուսական կայսերական հրամաններով հայերը տեղահանվեցին ու վերաբնակեցվեցին Նոր Նախիջևան (այժմյան Դոնի Ռոստովի կազմում) քաղաքում և շրջակա գյուղերում, որտեղ մինչև օրս առկա է հայահոծ համայնք՝ մշակութային ակտիվ կյանքով և ուրույն բարբառով: Հայ ազգաբնակչության հիմնական զանգվածն ապրում էր Կաֆա (Թեոդոսիա), Սուրխաթ (Սուրբ Իսաչ, այժմ՝ Ստարի Ղրիմ), Խազարաթ (Կազարաթ, այժմ՝ հիմնովին կործանված), Սուրոժ (այժմ՝ Սուդոկ), Ագմեչիդ (այժմ՝ Սիմֆերոպոլ), Կեոզլև (այժմ՝ Եվպատորիա), Օրբազար (Արմյանսկի բազար, Արմյանսկ) քաղաքներում և Թոփոտի (Թոփիլի, այժմ՝ Տոպոլևկա), Բախչիելի (այժմ՝ Բոգատոյե), Օրթալանկ (այժմ՝ Ջենյանիչնոյե) և այլ գյուղերում: Ուսումնասիրողները, ինչպես Ե. Ջևակինը և Ն. Պենչենկոն, իտալական աղբյուրների հիման վրա եզրակացրել են, որ թերակղզու տնտեսական զարգացման մեջ հիմնական դերերից մեկը կատարել է հայկական առևտրական կապիտալը⁵:

Ստվար հայ բնակչության առկայությունն է առիթ տվել, որ ջենովական աղբյուրներում Ղրիմի հարավարևելյան հատվածը հաճախ կոչվել է «Armenia Maritima – Ծովային Հայաստան»⁶:

³ Հայ-իտալական առնչություններ, ջենովական փաստաթղթերը դրիմահայերի մասին», կազմեց՝ Վ. Միքայելյան, Ե., 1974, էջ 8:

⁴ Дашкевич Я.Р., նշվ. աշխ., էջ 10:

⁵ Зевакин Е.С., Пенчко Н.А. Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV веках (Исторические записки, т. 3, М., 1938).

⁶ Դիվանի հայ վիմագրության, հ. VII, Ե., 1996, էջ 11:

XVII դարում Ղրիմում և առհասարակ Ուկրաինայում հայերի մասին իր ուղեգրության մեջ արժանահավատ տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Լեհացին: Իր այցելած վայրերի մասին նա պատմում է. «Այստեղ... տարբեր քաղաքներում հայեր են ապրում... Եվ մեծ Մանքերմանում⁷, ասում են, որ երբ պատերազմ լինի, հայերից հինգ հարյուր հոգի կելնի»⁸:

Որոշ բնակավայրերում հայերն ունեցել են դատական գործեր վարելու ինքնավարություն: 1572-1619 թթ. Լվովի հայկական համայնքի դատարանում գրագիր աշխատած **Մինաս Թոխաթեցին** տեղի հայ դատավորների և նրանց իրավունքների մասին գրում է.

Հայոց ազգին իրենք են դատում,
Ուխտ և դաշինք են հաստատում,
Ապստամբներին են խրատում,
Կարգ ու կանոնն են ամրացնում:
Տասներկու դատավորներն են՝
Որ ծուռն ու շիտակն են քննում,
Մեղավորներին պատժում
Եվ անմեղներին ազատում⁹:

Ժամանակաշրջանի ընտրությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ XVII դարում կարևորագույն իրադարձություններ տեղի ունեցան թե՛ Ղրիմում, թե՛ հայ ժողովրդի կյանքում: Հատկապես նկատի ունենք Բ. Խմելնիցկու ղեկավարած ազատագրական պայքարը (1648-1654), ռուսլեհական (1654-1667), ռուս-թուրքական (1676-1681) պատերազմները, նաև բուն Հայաստանում ծավալվող դեպքերը՝ երկրի մեծ մասի զավթումը Օսմանյան Թուրքիայի կողմից, բնակչության տնտեսական և կրոնա-էթնիկ կացության վատթարացումը, արտագաղթը բնիկ տարածքներից: Այդ ամենը, բնականաբար, այս կամ այն չափով իրենց արտացոլումն են ստացել Ղրիմում հայերի կյանքի ու նաև նրանց ստեղծած հայերեն երկերի ուղղվածության և բովանդակության վրա:

⁷ Կին քաղաքն է:

⁸ **Սիմեոն Դպրի Լեհացոյ**, Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, հրատարակեց՝ Ն. Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 347-48:

⁹ Այս և այլ բանաստեղծություններից ու այլ աղբյուրներից մեջքերումները տալիս ենք աշխարհաբար թարգմանությամբ:

Այսպիսով, XVII դարի ղրիմահայերի գրավոր մշակույթը որոշակի արտացոլանքն է մեր ժողովրդի պատմության ու գրավոր ժառանգության կարևորագույն մի շրջանի, որը բնութագրվում է որպես «հոգևոր վերելքի ու վերածնունդի» շրջան¹⁰: Այս հրապարակման մեջ անդրադառնում ենք հատկապես բանաստեղծությանը և ձեռագիր հիշատակարաններին, որոնք միաժամանակ պատմական տվյալներ են հաղորդում ժամանակի հայ կյանքի մասին:

Ա) ՏԱՂԱՍԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ: Ղրիմի հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունները միջնադարյան հայ գրականության անբաժանելի էջերից են: Բուն հայրենիքից հեռու ստեղծագործող տաղասացները պահպանում ու զարգացնում էին հայկական մշակույթը, նաև աշխարհիկ (աշխարհաբար) լեզուն, գրականությունը: Այս շրջանում Ղրիմում զարգացում ապրեց հատկապես հայ բանաստեղծական արվեստը: Հանդես եկան գրողներ և տաղասացներ **Խաչատուր Կաֆայեցին** (ձեռագրերում գրվում է նաև Խասպեկ Երեց ապրել է (1610-1686 թթ.), **Վրթանես Կաֆայեցին** (XVI-XVII դար), **Ստեփանոս Թոխաթեցին** (XVII դար), **Վարդան Կաֆայեցին** (1615-1712), **Մարտիրոս Ղրիմեցին** (XVII դար) և ուրիշներ: Հայ ուսումնասիրողները նշված հեղինակներից առանձնակի քննել են Մարտիրոս Ղրիմեցու, Խաչատուր Խասպեկի, Վարդան Կաֆայեցու երկերը: Ներկայացնենք նրանցից մի քանիսի ստեղծագործական ընդհանուր բնութագիրը:

Վրթանես Կաֆայեցի. ծնունդով Հայաստանի Այրարատ նահանգից էր, սակայն կյանքի վերջին շրջանն ապրել է Կաֆայում, եղել է տեղի եպիսկոպոսը: Վրթանեսի երկերում հանդիպում են սոցիալական թեմաներով գրվածքներ, որոնք պատմական կենցաղը վերականգնելու լավ աղբյուրներ են: Նշենք, որ մեր քննած երկերը մեծ արժեք են ներկայացնում փաստերի, առաջին հերթին Ղրիմում պատմական միջավայրը վերականգնելու առումով: Այդպիսին է XVI դարի վերջերին Ղրիմում գրված «Կաֆայի աղետը» ոտանավորը, որտեղ Վրթանեսը բանաստեղծական տողերով ներկայացնում է Կաֆայի ծանր վիճակը վրա հասած սովի պատճառով, մարդկային կերպարանափոխությունն այդ պայմաններում.

Ո՛չ վանք, ո՛չ ջրաղաց թողեցին,

¹⁰ Միրզոյան Հ., Հայ գրքի և գրատպության պատմության փիլիսոփայական անդրադարձներ, Ե., 2015, էջ 133:

Հարուստ տները թալանեցին,
 Չար գազանների նմանվեցին,
 Գիշերով որսի գնացին:
 ...Եթե նավեր էլ չգային՝
 Ուրեմն բոլորը կջնջվեին¹¹:

1583 թվականին տեղի ունեցած մարտերի մասին է Վրթանես Կաֆայեցու «Ողբ Կաֆայի առման մասին» ստեղծագործությունը: Երբ թաթարներն ապստամբում և հրաժարվում են օսմանյան զորքերին օժանդակել Պարսկաստանի դեմ արշավանքի ժամանակ, օսմանյան 80-հազարանոց բանակը շրջապատում է Կաֆան, բազում հրացանակիրներ (թվանքչի) և թնդանոթներ են բերվում, Փաշա թեփա բլրի վրա տեղադրում, հարվածում են պարսպին, սակայն վնասել չեն կարողանում: 40 օր հետո նոր նավեր են օգնության գալիս, որից վախեցած՝ թաթարները փախուստի են դիմում և հնազանդվում օսմանցիներին: Սակայն լինում են նաև չհնազանդվողներ, որոնք ապաստանում են Բախչիսարայում: «Ողբի» շարունակության մեջ նկարագրվում է վեց ամիս տևած խառնակ վիճակը: Հեղինակը դիմում է Աստծուն, որ «փորձանք չբերի Աստվածաշեն Կաֆա քաղաքին»: Վ. Կաֆայեցին ականատես է եղել Պարոն-Լույս անունով հայ պատանու նահատակությանը (1567 թ.), որի վկայաբանությանն է նվիրված նրա գրած բանաստեղծությունը:

Վարդան Կաֆայեցի (1615-1712). ծնվել է Կաֆայում և այնտեղ է ապրել մինչև խոր ծերություն: 1680 թ. Ղրիմի հայ համայնքի խնդրանքով Հայ առաքելական եկեղեցու կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցուց (1655-1680) ստացել է եպիսկոպոսական գավազան և նշանակվել տեղի հայերի հոգևոր առաջնորդ: Բացի «Վարդի երգից»՝ նրա մյուս բոլոր տաղերը նվիրված են Ղրիմի հայկական եկեղեցուն: Դրանք բազմաթիվ տվյալներ են մատուցում Կաֆայում և Ղրիմում շինարարական պատմության մասին, որի համար նաև պատմական որոշակի արժեք են ներկայացնում: Օրինակ՝ տաղերից մեկում Ղրիմի բնակավայրերը գովերգելիս ասում է.

¹¹ Այս շրջանի հայ բանաստեղծների ստեղծագործություններից շատերը հրատարակվել են տարբեր ժողովածուներում և առանձին գրքերում: Դրանցից պետք է հիշատակենք հատկապես «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը» (XVI-XVII դդ.) երկհատոր ժողովածուն, կազմող՝ Հասմիկ Սահակյան, հ. I-II, Ե., 1986-87 թթ., որից քաղել ենք չափածո մեջբերումների մեծ մասը: Ներկայացնում ենք աշխարհաբար մեր փոխադրումով:

Դու ես ապաստանը Կաֆայի համար,
 Ղարասու կոչվող, բուրաստանով լի,
 Եվ արքայանիստ Բախչիսարայի՝
 Դաշտաձև երկրի, օրինյալ Կեզլովի:

Ստեփանոս Թոխաթեցի. Թոխաթ քաղաքում ծնված և հետո Ղրիմ տեղափոխված Ստ. Թոխաթեցու տաղերից հիշատակելի են «Գանգատ ճանճերի և լվիճների համար», «Կաֆայի մասին», «Գովասանություն Կաֆայի քահանաների մասին» երկերը: Վերջինը գրված է մեծ հումորով, մեկ առ մեկ ներկայացնում է Ղրիմի հայ հոգևորականներին՝ պատկերավոր նկարագրելով նրանց կերպարի բնորոշ ինչ-ինչ գիծը, օրինակ՝ Խաչատուր Եպիսկոպոսին նկարագրում է հետևյալ ձևով.

Երբ գոռում է բաց բերանով,
 Վախենում են՝ թե կուլ կտա,
 Փախչում են՝ շուտ հեռանալով:

Մեկ ուրիշի մասին՝

Աստուածատուր «սուրբ» քահանան՝
 Խիստ խայտառակ, ծեր, ծաղրական...

Այսպես բնութագրում է Կաֆայի բոլոր 27 հայ հոգևորականներին:

Ռուսների՝ Ղրիմ կատարած արշավանքներից մեկին է նվիրված Ստ. Թոխաթեցու բանաստեղծությունը: Հեղինակն ընդօրինակել է մի ձեռագիր «Երգարան», որի վերջին էջերին չափածո տաղ է գրել՝ նվիրված այդ արշավանքին: Այն որոշակի կենցաղային ստույգ մանրամասներ է պարունակում.

Ժամանակն էր շատ անբարի.
 1616 թվին հարյուր լիքը նավերով,
 Ուռուսներն եկան Կաֆայի վրա:
 Բոլորը քաղցած և անոթի էին,
 Հին հագուստով, ոտքերին՝ չարուխ:
 Հանկարծակի եկան գիշերով,
 Դեռ չէր պառկել մարդ իր անկողնում...
 Կաֆայի պարսպից նրանք վայր իջան,
 Մեծամեծ տներ մտան, թալանեցին... (1, 618):

Ապա հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է հերթական արշավանքի ու դրան հաջորդած իրադարձությունների պատկերը:

Ղրիմահայ տաղասացների երգերը բնավ զուրկ չեն բանաստեղծական-գեղարվեստական արժեքից, նրանցում կարելի է գտնել նաև սիրո, բնության թեմատիկա: Նման երգիչ է **Սիմեոն Կաֆայեցին**, եղել է բնիկ Կաֆայից, մշտապես ապրել և ստեղծագործել է այդ քաղաքում: Պահպանվել են նրա հեղինակած մի քանի տաղերը՝ գրված 1683-86 թթ.: Մասնագիտությամբ կոշկակար է եղել, սակայն այդ աշխատանքը նրան բավականություն չի պատճառել, հանգամանքների բերումով կամեցել է թողնել իր այդ գործը: «Գեղեցիկ է վարդը ամենից» բանաստեղծության մեջ ակնարկ կա իր մասնագիտության և ապրումների մասին.

Եկա, և տե՛ս, կյանքս արագ անցկացավ,
Գնալու ենք ամենքս էլ աշխարհից,
Խրըմպեյի որդի, տե՛ս ինչ ասվեց՝
Թո՛ղ կոշիկ կարելը, ահա մահը վրա հասավ:

Առավելապես սիրո և բնության երգիչ է Սիմեոնը, այդ թեմաներով են գրված «Սիրտ իմ...», «Թռիր, սոխակ...» ոտանավորները: Նրա «Վասն ուրախութեան» տաղում նկատելի է անձնական սիրո մոտիվը: Այն սկսվում է սիրած աղջկան ուղղված ձոնով.

Կարոտ եմ խիստ գեղեցիկ տեսքիդ, իմացի՛ր,
Քաղցր-քաղցր դայլայլելով մոտեցի՛ր,
Մոտեցի՛ր, մոտեցի՛ր, մոտեցի՛ր:

Սիրո ու բնության գովք է «Ե՛կ, բլբուլ գարնանային» տաղը: Այստեղ գարնան սոխակը ավետաբեր ձայնն է, իսկ հարավային քամին՝ երգչի մխիթարանքը:

Արի՛ բլբուլ գարնանային,
Ավետյաց ձայն բեր, բե՛ր.
Քաղցրիկ հողմով հարաւային՝
Մխիթարի՛ր մեզ, մեզ:

Մեկ այլ բանաստեղծ՝ **Խաչատուր Խասպեկը**, ինչպես նրա մահվան կապակցությամբ գրում է իր աշակերտը՝ Սիմեոն Կաֆայեցին, բացի տաղասաց լինելուց, եղել է նաև ձեռագրերի ընդօրինակող-գրիչ, փիլիսոփա-հռետոր: Աշխարհիկ թեմաներով է գրված նրա «Տաղ սիրո և ուրա-

խութան» բանաստեղծությունը: Բնության գեղարվեստական պատկերներ են տրված «Տաղ վարդի և անուշահոտ ծաղիկների մասին» երգում. այստեղ կարմիր վարդը, կակաչը, հազար ու մի ծաղիկ միաձուլված մի պատկեր են կազմում, դրանք ստեղծված են, որ ուրախություն պատճառեն մարդկանց.

Ծաղիկներն ամեն սիրով այգում հավաքվեցին՝
Անուշ գինի ճաշակելու ծառի շուքին, կանաչ թփին,
Եվ ուրախացնում են կարմիր, ճերմակ վարդին:

Արձանագրենք, որ, ի հակադրություն միջնադարում կրոնակեղեցական ժանրերի տարածվածության, Ղրիմի հայ ստեղծագործողների մեջ կրոնական թեման գերակշռող չէ: Թեև հանդիպում ենք մեծ թվով կրոնական բովանդակության տաղերի, բանաստեղծությունների, սակայն առավել տարածված են բնության, սիրո, աշխարհիկ կյանքի, պանդխտության մոտիվները: Ղրիմի գրեթե բոլոր հայ տաղերգուները եղել են հոգևորականներ՝ քահանաներ, վարդապետներ, սակայն դա բնավ չի խոչընդոտել, որ նրանց երգերում արծարծվեն աշխարհիկ թեմաներ, նաև սիրո թեման: Աշխարհիկ թեմայով է գրված, ինչպես տեսանք, անգամ տեղի հայ հոգևոր առաջնորդ (1680-1712) Վարդան Կաֆայեցու երգերից մեկը («Տաղ վարդի մասին»): Ղրիմահայ գրողների ստեղծագործություններին ու չափածո տաղերին խորթ չեն նաև հումորն ու սատիրան: Հիմնականում արհեստավորական խավերից կազմված ղրիմահայ գաղութին հարազատ են եղել գվարճասեր ու աշխարհասեր բարքերը, ուրախությունն ու վիշտը, և այդ զգացմունքներն արտացոլվել են տաղերգուների երգերում: Այս իմաստով տաղերգուները հայկական միջավայրի և Ղրիմի տրամադրությունների արտացոլողն են: Եվ դա է թերևս հիմնական պատճառներից մեկը, որ տաղերգուների ստեղծագործությունը ժողովրդականություն է վայելել Ղրիմի հայերի շրջանում՝ ընդօրինակվելով և պահպանվելով բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններում:

Մի քանի խոսք այս շրջանի տաղերի լեզվի մասին: XVII դարը շրջանաբաժանման մի նոր փուլ է համարվում նաև հայերենի համար: Այս ժամանակներից է ձևավորվում ու լայն տարածում ստանում նոր հայերենը: Ղրիմահայերը, ինչպես երևում է նրանց թողած գրական ժառանգությունից և այդ թվում՝ բանաստեղծություններից, անկաշկանդ էին նոր հայերենը գործածելու հարցում: Իհարկե, հին հայերենի հետքեր կան բանաս-

ստեղծության մեջ, մանավանդ հոգևոր ու խրատական բովանդակության երգերում, սակայն տաղերի մեծ մասը գրված է աշխարհիկ լեզվով, ճիշտ այնպես, ինչպես որ նոր հայերենով են գրված ժամանակի բուն հայկական բնակավայրերում և հայաշատ քաղաքներում (Կ. Պոլիս, Ջուղա, Երևան, Վան, Լվով և այլն) ստեղծված երկերից շատերը: Կարծում ենք, սրանով հաստատվում է այն տեսակետը, որ դրիմահայերը թեև հեռու էին բուն Հայաստանից, սակայն կտրված չէին նրա մշակութային ընթացքից, դրա բաղկացուցիչն էին, խոսում էին մայրենի լեզվի մի խոսվածքով, որը գրեթե չէր տարբերվում այլ վայրերի հայերենից: Ավելի ուշ՝ XVIII-XIX դարերից, դա հայտնի է որպես դրիմահայերի բարբառ¹²:

Բ) ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ: Ուշ միջնադարում Ղրիմում, հայերեն գրական ստեղծագործություններ ստեղծվելուց բացի, մեծ թվով ձեռագրեր են արտագրվել, կազմվել: Այն հայկական գրչության կարևոր և հայտնի կենտրոններից է: Միայն Երևանի Մատենադարանում պահվում է Ղրիմում ստեղծված հայկական ավելի քան 300 ձեռագիր: Դրանց մեջ է, օրինակ, 1434 թ. Կաֆայում կազմված «Տոնացոյցը», որը չափերով հավասար է լուցկու տուփի և կշռում է 19 գրամ¹³: Հայկական ժողովրդական երգերի առաջին ձեռագիր ժողովածուն կազմվել է Ղրիմում Խաչատուր Կաֆայեցու ձեռքով, երբ նա ընդամենը 16 տարեկան էր: XVII-XVIII դդ. Կաֆայի նշանավոր գրիչներից նույնպես հասել են բազմաթիվ ձեռագրեր, օրինակ՝ Նիկողայոս Մելանավորից պահպանվել է 20, Ջաքարիա Աբեղայից՝ 13, Հովակիմ Երեցից՝ 6 ընդօրինակած ձեռագիր և այլն¹⁴:

Հարյուրավոր ձեռագրերի էջերում գրվել և պահպանվել են ստեղծագործող հեղինակների, ձեռագրերը արտագրողների, նվիրատուների, ստացողների և այլոց գրավոր հիշատակումները: XVII դարի Ղրիմի հայերեն ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններում անհամար են Ղրիմի մասին փաստերը, այդ գրությունները արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ են և ուղղակիորեն ներկայացնում են գրողի ժամանակի, կենցաղի, մարդկանց մասին մեծաքանակ տվյալներ: Հանդիպում ենք Կաֆա, Կեոզլև, Սուրխաթ և այլ քաղաքների մասին տվյալներ, հիշատակարան-

¹² Ղրիմի հայերի բարբառի մասին տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Քննություն Նոր-Նախիջևանի բարբառի, Ե., 1925:

¹³ Հայ Սփյուռք, Ե., 2003, էջ 610:

¹⁴ **Առաքելյան Վ.**, Ղրիմահայոց պատմություն, Ե., 1989:

ներ տեղի հայկական և ոչ հայկական սրբավայրերի, պատմական անցուդարձերի մասին:

XVII դարի սկզբին Հայաստանում ի հայտ եկած Ղարա Եազրճի անունով ջալալու ասպատակություններից և պատճառած ավերներից հետո բուն Հայաստանից հայերի մեծ հոսք է սկսվում դեպի Ղրիմ, հատկապես՝ Կաֆա: Հայերի այս արտագաղթի արձագանքները պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակարաններում, օրինակ՝ «1602 թ. Ղարա Եազրճին ավիրեց Թոխաթը, և ամենքը փախստական ելան եկան Կաֆա» (1, էջ 151)¹⁵: «1602-ին Ղարա Եազրճի անունով մեկը Ուոհայից մինչև Սկուտար ամեն ինչ այրեց և ավիրեց, թալանեց և սպանեց շատերին, և մենք Թոխատից ելանք եկանք Կաֆա» (1, 374):

Նշված պատմական դրվագը իր ժամանակին մեծ արձագանք է ստացել թե՛ Հայաստանում և թե՛ Մերձավոր Արևելքում: Այն նաև գեղարվեստական ստեղծագործության նյութ է ծառայել Ստ. Թոխաթեցի բանաստեղծի համար և վերջինիս ողբի հիմքում է՝ «Տաղ և ողբ Եվդոկիա մեծ քաղաքի մասին»: Դրա մի նախնական տարբերակը գտնում ենք նաև ձեռագիր մատյաններում, որտեղ ակնարկում է Ղրիմ տեղահանվելու մասին:

Տնանկ պանդուխտ, դարիբ, նժդեհ՝
Սահեցի ընկա Կաֆայի մեջ,
...Կաֆա քաղաքը նման է դրախտի՝
Երուաղեմ սուրբ քաղաքի,
Մեծ Հռոմին և Ստամբուլին (1, 250):

Բուն Հայաստանում տիրող անմխիթար վիճակի և դրա պատճառով դեպի այլ վայրեր և մասնավորապես դեպի Ղրիմ գաղթերի մասին են պատմում նաև այլ հիշատակարաններ:

«1604 թ. սովից ցրվեց հայոց ազգը Պարսկաստան, Ասորեստան, Վրաստան, հասան անգամ մինչև Ափսազիա, Կաֆա» (1, 289):

«1605 թ. մի անօրեն իշխան ի հայտ եկավ Կարինում, քրիստոնյաներին բազում նեղություններ պատճառեց և թալանեց, ոմանք փախստա-

¹⁵ Ձեռագիր հիշատակարաններից մեջբերումները կատարել ենք ըստ հետևյալ գրքի. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններ», կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, հ. 1-3, Ե., 1974-84: Շարադրանքում տրվում են այդ հրատարակության հատորը և էջը:

կան դարձան երկրից երկիր և քաղաքից քաղաք, և ոմանք ծովով անցան գնացին Կաֆայի աշխարհը» (1, 179):

«1611 թ. Մարաշից կրոնական պաշտոնյա եկավ Սիս մայրաքաղաքը, ավերեց, քաղաքացիներից ոմանք փախան Կաֆա, ոմանք՝ Պուղտանու երկիրը¹⁶, ոմանք՝ Լեհաստան» (1, 432):

Հիշատակարաններում պահպանվել են նաև բուն Ղրիմում պատահած դեպքերի, արշավանքների, անգամ աղետների մասին նկարագրություններ: Դրանցից շատերը գրել են դեպքերին ականատեսները կամ մասնակիցները, շատ հաճախ փաստերը բերված են օրվա ճշգրտությամբ և ուրեմն լիովին արժանահավատ են: Օրինակ՝

«1604 թվի օգոստոսի 16-ին բազում որոտներ և կայծակներ և սաստիկ անձրևներ և մեծ հեղեղ պատահեցին Կաֆայում, մինչև անգամ կայծակը Եփրախլուի մեկ աշտարակը փլցրեց, մի հովիվի և իր մեծաքանակ հոտը քշեց, շատ տներ հեղեղով լցվեցին» (1, 152):

«1607 թ. օգոստոսի 4, օրը երեքշաբթի, ուռուս կազակները արշավեցին Կեզլով և 900 հոգի ջարդեցին, թաթար, հայ, իտալացի և հրեա՝ գերի տարան» (1, 252):

«1616 թ. յուլիսի 21, օրը կիրակի, 3 ժամ էր անցել գիշերվանից, եկան ուռուս կազակները և Կաֆան կոխեցին, թալանեցին, ավիրեցին և այրեցին շատ տներ և խանութներ» (1, 584) և այլն:

Ղրիմի հայկական միջավայրում, ձեռագիր հիշատակարաններից բացի, ստեղծվել են պատմագրական բնույթի գործեր: XVII դարից հատկապես պետք է հիշատակել Ստեփանոս Թոխաթեցու «Հիշատակարանը», Խաչատուր Կաֆայեցու «Տարեգրությունը», Դավիթ Գրիչի ընդարձակ հիշատակարանը: Մասնավորապես 1615-1658 թթ. մասին մանրամասներ պատմող Խ. Կաֆայեցու (Խաչգռուզ) «Տարեգրությունը» շատ բան է հիշատակում Ղրիմի քրիստոնյաների վիճակի, ուկրաինական և լեհական շրջանները թաթարական ասպատակությունների, կազակական մարտերի և շատ այլ հարցերի մասին: Այն հայ, ուկրաինական և ռուս պատմության մի շտեմարան կարելի է համարել:

¹⁶ Ուշ միջնադարում Մոլդովան շատ ժողովուրդներ, այդ թվում՝ հայերը սկսեցին անվանել Բոգդանի կամ Պուղտանի երկիր՝ Մոլդովայի իշխան Բոգդան Երրորդի անունով:

Հայերեն ձեռագիր ոտանավոր մի հիշատակարան նվիրված է պատմական մեկ այլ կարևոր փաստի՝ Բոգդան Խմելնիցկու ազատագրական կռիվներին և այդ ընթացքում Ղրիմում կատարվող դեպքերին ու դրանց անդրադարձներին: Այն գրվել է Կաֆա քաղաքում 1648 թ., հեղինակի անունն է՝ Ավետիք: Այս չափածո հիշատակարանում նախ հիշատակում է Ավետարանի հայտնությունը, ըստ որի՝ «Վեր կկենա ազգը ազգի վրա և թագավորը թագավորի վրա...», և այդպիսի խոռովմունք է սկսվում երկրում, հետմանի մարդիկ գալիս են Ղրիմի երկիրը, հաշտվում են Նեպի անունով խանի հետ, ապա թաթարները միաբանվում են կազակների հետ և գնում Լեհաց երկրի վրա, շատ վայրեր ու քաղաքներ են գրավում, անգամ Պար քաղաքի պարոնին գերում և բերում են Ղրիմ: Սակայն պայքարին դրիմցիների մասնակցությունն անսպասելի ավարտ է ունենում, որի պատճառն է դառնում Ղրիմում և Կաֆայում սկսված համաճարակը: Հեղինակն անսպասելի շրջադարձով երկար նկարագրում է համաճարակի տեսարանները, պատմում, թե ինչպես էր հարազատը կորցնում հարազատին, ծնողը՝ զավակին և այլն (3, 289-291): Ի դեպ, մեկ ուրիշ հիշատակարանում այդ համաճարակի պատուհասած մահերի թիվը նշվում է 10 հազար:

1648-1654 թթ. ազատագրական շարժման ժամանակ, որը չէր կարող բնականաբար շրջանցել հայկական համայնքները, ըստ պատմական տվյալների՝ հայերը հստակորեն գրավել են ուկրաինացի ժողովրդի կողմը: «Հայկական բնակչության գերակշռող մասը՝ հասարակ մարդիկ, արհեստավորներ, նույն վտանգներին ու ազգային խտրականությանն էին ենթարկվում, ինչ ուկրաինացիները, և լրացնում էին ապստամբած ժողովրդի շարքերը»¹⁷, - գրում է Յ. Դաշկևիչն այդ ապստամբության մասին:

Գրական ստեղծագործություններից շատերի աղբյուր են եղել ժողովրդի մեջ տարածում ստացած զրույցները: Նման ծագում ունի նաև այն ավանդագրույցը, ըստ որի հայերը XIII դարում Ղրիմ են տեղափոխվել Հայաստանի միջնադարյան Անի մայրաքաղաքից, իսկ դրիմահայերից

¹⁷ Українско-армянские связи в 17-ом веке, сб. документов, составитель Я.Р. Дашкевич, Киев, 1969, с. 20.

ոմանք սերում են հայկական իշխանական ու թագավորական տներից՝ Բագրատունի, Պահլավունի և այլ տոհմերից¹⁸:

Ղրիմում XVII դարում հայ հեղինակների ստեղծած գրական երկերի ու հիշատակարանների մասին այս ակնարկը եզրափակելիս պետք է նշել, որ դրանք կարևոր և առաջնային սկզբնաղբյուր են թե՛ Ղրիմի և տարածաշրջանի, թե՛ տեղի հայ գաղթավայրի պատմության համար: Դրանց միջոցով պատմական բազմաթիվ փաստեր են վերհանվում, ճշգրտվում, նաև պատկերացում է կազմվում Ղրիմում ապրող ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի կենցաղի, մշակույթի, լեզվավիճակի մասին: Պետք է ասել նաև, որ այդ երկերը ի մի հավաքելու և ամբողջացած հրատարակելու կարիք ունեն:

АРМЯНСКАЯ ПИСЬМЕННАЯ КУЛЬТУРА КРЫМА В XVII В.

ПОГОСЯН Н.Б.

Резюме

Согласно некоторым данным, на протяжении всего средневековья, начиная с XIII в., треть всего населения Крыма составляли армяне. Например, в городе Каффа в XVII в. было зарегистрировано огромное число армян, которые в основном были сосредоточены в Каффе (Феодосия), Сурхате (Святой Крест, ныне – Старый Крым), Кеозлеве (ныне – Евпатория), Суроже (ныне – Судок) и в других областях Крыма. Южную часть Крыма некоторые итальянские источники называли Армения Maritima – Морская Армения. Армяне внесли свой ощутимый вклад в развитие Крыма.

Жизнь и творчество ряда армянских поэтов XVII в. связаны с Крымом (Стефанос Тохатеци, Вардан Каффаеци, Мартирос Крымечи и т.д.). В Крыму были созданы многие ценные армянские рукописи. Данное

¹⁸ Այդ մասին տե՛ս **Պողոսյան Ն.**, Անդրադարձ Անիի վիմագիր արձանագրությունների լեզվին (Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2013, էջ 43-44):

исследование свидетельствует о том, что армяне Крыма в XVII в. не были изолированы от культурной жизни армянского народа.

ARMENIAN WRITTEN CULTURE IN CRIMEA OF THE 17TH CENTURY

N. POGHOSYAN

Abstract

Armenians had a significant presence in Crimea throughout the Middle Ages starting with the 13th century. Their presence was so significant that according to some estimates, a third of the total population was Armenian, for example in the city of Kafa in the 17th century an enormous number of Armenians were living. They mostly lived and created a dozen churches in Kafa (Feodosia), Surkhat (The Holy Cross, now Stara Crimea), Kezlev (now Yevpatoria), Surozh (now Sudok) and in other areas. Given to some Italian sources, the southern part of Crimea was called Armenia Maritima.

The present article considers Armenian poets of the 17th century in Crimea (Stephanos Tokhatetsi, Vardan Kafayetsi, Martiros Ghrimetsi etc.) whose works are containing historical facts about Armenians and their life in Crimea. There are also Armenian manuscripts records found in Crimea. The investigations show that in the 17th century Armenians of Crimea weren't isolated from the cultural life of Armenian people.